

OSMANLI DEVLETİ'NDE GREGORYEN ERMENİLERLE PROTESTAN ERMENİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Yahya BAĞÇECİ*

ÖZET

Osmanlı Devleti, Gregoryen mezhebine mensup Ermenileri, Ortodokslar ve Museviler gibi bağımsız bir cemaat olarak tanımış ve kendilerine dini ve kültürel anlamda geniş hak ve imtiyazlar vermiştir. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Katolik misyonerlerin etkisi ile Ermeniler arasındaki mezhep birliği bozulmuş ve Osmanlı Devleti, 1830 yılında Katolik Ermenileri cemaat olarak tanımıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise Protestan misyonerler, Ermeniler üzerinde etkin bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. Protestan misyonerlerin bu çalışmaları sonucu pek çok Ermeni Protestanlığı kabul etmiş ve 1850 yılında Protestan Ermeni cemaati de Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılmıştır. Bu şekilde Ermenilerin mezhep konusunda ikinci kez bölünmesi, Ermeni Patrikhanesi ve Gregoryen Ermeni cemaati tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İki mezhep mensupları arasında yaşanan huzursuzluklar çatışmalara dönüşmüş ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Gregoryen, Protestan, Ermeniler, Osmanlı Devleti.

RELATIONSHIPS BETWEEN GREGORIAN ARMENIANS AND PROTESTANT ARMENIANS IN OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Ottoman Empire recognized Armenians who are connected to Gregorian denomination as an independent community like Orthodox and Jews and gave them many rights and privileges for religion and culture. But because of the affect of Catholic missionaries who showed activity in Ottoman Empire the unity of denomination among Armenians had been disturbed since XVI century and

* Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
KAYSERİ, e-mail: ybagceci@erciyes.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 3/7 Fall 2008

Ottoman Empire recognized Catholic Armenians as a community in 1830. From the beginning of XIX century Protestant missionaries tried to affect Armenians. As a result of this effort of Protestant missionaries most Armenians embraced Protestantism and in 1850 Protestant Armenian Community disengaged from Armenian Church (patriarchate). Thus Armenians' dimidiation of denomination for the second time received negative reaction from both Armenian Church (patriarchate) and Gregorian Armenians Community. Disagreement between these two denominations turned into conflicts and continued till XIX century.

Key Words: Missionary, Gregorian, Protestant, Armenians, Ottoman State.

Giriş

Ermeniler, IV. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir.¹ Ermenilerin toplu olarak Hıristiyanlığı kabul etmelerinde Surp Krikor adlı Hıristiyan'ın etkisi büyük olmuştur. Söz konusu Aziz Krikor'a, Ermenileri İncil'in ışığı ile aydınlattığı için Ermenice Lusavoriç lakabı verilmiştir. Bu nedenle Ermeni Kilisesi, Lusavorçagan Ermeni Kilisesi ismini almıştır. Batı'da ise kurucusunun vaftiz isminin Doğu Ermenice'deki telaffuzu olan Grigor'dan (Gregory) dolayı Gregoryen Ermeni Kilisesi ismi verilmiştir.² V. yüzyıla gelindiğinde Papa'nın günah çıkarma güç ve yetkisini tanımayan Ermeni Kilisesi, inanç esasları konusunda farklı görüşleri benimseyerek Roma Kilise'nden ayrılmıştır.³

Gregoryen Ermeniler, Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmakla birlikte özellikle

¹ Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı-Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s. 11.

² Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği (Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı)*, Aziz-Andaç Yayınları, Ankara 2005, s. 28-29.

³ Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, s. 11.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Sivas, Bursa ve İstanbul'a yerleşmişlerdir.⁴ Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Bursa Başpiskoposu Ovakim'i İstanbul'a getirtmiş ve kendisine en yüksek Ermeni memurluğu olan Ermeni Patrikliği makamını vermiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşu ile ilgili fermanda, patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhani hem de cismani lideri olduğu hükme bağlanmıştır. Osmanlı Devleti, bu şekilde Gregoryen Ermenileri, "millet" adı altında örgütleyerek dini liderlerinin yönetimine bırakmış ve kendilerine dini ve kültürel anlamda geniş hak ve imtiyazlar vermiştir.⁵

Protestan Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri XVI. yüzyıla kadar uzanmıştır. İlk olarak Fransız misyonerleri, Katolik mezhebini yaymak amacıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁶ Katolikleri Protestan misyonerler takip etmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarına gelen Protestan misyonerler, çeşitli vasıtalarla Protestanlık mezhebini yaymak için çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde Protestanlığı yayma konusunda önceleri İngiltere başrol oynamıştır. Osmanlı Devleti içindeki Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa ve Avusturya, Ortodoksların koruyuculuğunu ise Rusya üstlenmiştir. Söz konusu devletlerin bu şekilde Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma imkan ve fırsatını elde etmeleri, İngiltere'yi harekete geçirmiş ve İngiltere, Osmanlı Devleti içinde "Protestanlık politikası"na başlamıştır. İngiltere'nin istek ve ısrarı ile 1842'de ilk

⁴ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2001, s. 62.

⁵ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yay., Ankara 2000, s. 41, 43.

⁶ Mehmet Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri 17-18 Nisan 2004*, Haz: İslami İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat Yayını, İstanbul 2004, s. 104.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

defa Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılmıştır. Yine İngiltere'nin desteğindeki Protestan misyonerler, Osmanlı Devleti topraklarında çeşitli seviyelerde okullar açmışlardır. Ermeni tarih, edebiyat ve kültürünün de öğretildiği bu okullardan en çok etkilenenler Ermeniler olmuştur.⁷ İngiltere'nin bu faaliyetleri sonucu, birçok Ermeni Protestanlığa geçmiş ve Ermeniler İngiltere'yi koruyucu olarak görmeye başlamışlardır.⁸

Osmanlı Devleti'nde Protestanlığı yayma konusunda en çok ön plana çıkan devlet ise Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. ABD'nin en büyük Protestan misyoner örgütü olan "Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)", Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve diğer Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde faaliyetlerini sürdürmüştür. Amerikan misyonerleri, Osmanlı Devleti'nde açtıkları matbaalarda⁹ İtalyanca, Yunanca, Bulgarca, Ermenice, Arnavutça gibi pek çok dilde Protestanlık eserleri yayınlamışlardır. Arnavutların tamamen Müslüman oldukları düşünüldüğünde, Protestan misyonerlerinin amaçlarının Bulgarlar ve Ermeniler gibi Arnavutlara da milliyetçilik fikrini aşılacak ve onların da bir milli isyan çıkarmalarını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. Ancak ABCFM, Müslümanlar üzerinde yaptığı çalışmalardan istediği sonucu alamamıştır.¹⁰

ABCFM, Müslümanlar arasında Protestanlığı yayma konusunda fazla başarılı olamayınca çalışmalarını gayrimüslimler ve özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, diğer Osmanlı tebaası gibi kendi inançlarının gereklerini yaşama ve mezhep ayinlerini yapma konusunda

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 128-129.

⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003, s. 566.

⁹ Protestan misyonerlerin yurtdışından getirdikleri propaganda malzemelerini çoğalttıkları yerlerden birisi, İstanbul'da Fincancılar Yokuşu'nda bulunan Boyacıyan matbaası olmuştur. Burada çeşitli dillerde bastıkları İncil, Zebur, Protestanlık İlmihali gibi kitapları Osmanlı memleketlerinin her tarafına göndermişlerdir. Maarif Nezareti ise söz konusu kitaplarının serbestçe basılmasına ruhsat vermiştir.

¹⁰ BOA, Y.PRK.AZJ. 21/53.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

tamamen serbest bırakılmışlardır. Buna rağmen Amerikan misyonerleri, çeşitli vasıtalarla Ermenilere Protestanlığı kabul ettirmek için çalışmaktan geri durmamışlardır. Bunun için de en uygun yolun ücretsiz olarak veya çok az bir ücret karşılığında eğitim vermek olduğunu görmüşlerdir. Bu düşünceyle hareket eden ABCFM, Osmanlı Devleti'nin bir çok yerinde çok sayıda misyoner okulu açmıştır.¹¹ Ayrıca Board Örgütü'ne mensup misyonerler, açtıkları yetimhaneler vasıtasıyla küçük çocuklara Protestanlık propagandası yapmışlar ve bu şekilde Protestanlığın yayılmasına çalışmışlardır. Bundan başka misyoner papazların bireysel propaganda çalışmaları da Protestanlığın Ermeniler arasında yayılması konusunda önemli bir rol oynamıştır.¹²

Amerikalı misyonerler, Protestanlığı kabul etmeleri için Ermenilere nakit paralar bile vermişlerdir. Mesela, Beytüşşam'da Amerikalı misyoner papazlar, açıktan açığa Protestanlık propagandası yapmışlar ve mezhebini değiştirerek Protestan mezhebine geçenlere nakit paralar vermişlerdir.¹³ Benzer bir durum Mamuratülaziz (Elazığ) Vilayeti'nde de yaşanmıştır. Amerikalı Protestan misyonerlerin kendi anlattıklarına göre, 1896 yılında Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan bir Gregoryen Kilisesi'nde toplanan Ermenilere nakit paralar verilmiş ve Gregoryen Ermenilerinden on beş kişi Protestan mezhebini kabul etmiştir.¹⁴

Protestan misyonerler, sadece Gregoryen Ermenileri değil Katolik Ermenileri de Protestanlığa geçirmek için çalışmışlardır. Ayrıca bu çalışmalara bizzat İngiliz ve Amerikalı konsoloslar da iştirak etmişlerdir. Mesela, 1898 yılında Halep'te Ermeni Katoliklerinden birkaç hane halkı mezhep değiştirerek Protestanlığa

¹¹ Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri", *Turkish Studies*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 174.

¹² BOA, Y.A.HUS. 409/84.

¹³ BOA, C..HR.. 99/4935.

¹⁴ BOA, HR.SYS. 2741/48.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

geçmiştir. Bu mezhep değiştirme olayında İngiliz konsolosunun da etkisi olmuştur.¹⁵

Protestanlığı kabul eden Ermeniler de, diğer Ermenilerin Protestan mezhebine geçmelerini sağlamak için çalışmaya başlamışlardır. Özellikle eğitim için Avrupa'ya gidip dönen ve Protestanlığı kabul etmiş olan Ermeniler, ruhsatlı veya ruhsatsız olarak açtıkları hastaneler, dükkün evleri, mahalle aralarında mabet haline getirdikleri evler vasıtasıyla Protestanlığı yaymaya çalışmışlardır. İstanbul ile taşrada faaliyet gösteren Ermeni Protestan Cemiyeti, mahalle aralarında kiraladıkları söz konusu evleri cemiyet merkezi olarak kullanmışlardır. Buralarda Pazar günleri ayinler yapmışlar ve diğer Ermenileri Protestanlığa davet etmişlerdir. Buralar aynı zamanda Ermeni komiteleri için uygun birer propaganda merkezi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, bu şekilde kiralanan evlerin ruhsatsız olarak mabet gibi kullanılmasına engel olmaya çalışmış ancak bunda pek başarılı olamamıştır.¹⁶

Ermeniler arasındaki mezhep birliğinin parçalanmasında ve Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında etkili olan Protestan misyonerler, 19. yüzyılın sonunda meselesinin uluslararası boyut kazanmasından da yararlanarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere yönelik propagandalarını artırmışlardır. Misyonerler, Protestanlıkta siyasi menfaat olduğunu Ermeni ileri gelenlerine ve halkına anlatmışlar ve birçok propaganda evrakı hazırlayıp diğer mezheplerdekilere dağıtmışlardır. Hatta hazırladıkları evraklardan Ermeni Patrikhanesi'ne bile göndermişlerdir. Bu dönemde Ermeni komitelerine mensup genç Ermenilerin hiçbir mezhepten olmamaları ve siyasi menfaatleri doğrultusunda mezhep değiştirmeye de hazır olmaları misyonerlerin işlerini kolaylaştırmıştır.¹⁷ Tüm bu çalışmaların sonucu, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde yaşayan

¹⁵ BOA, A.MKT.MHM. 653/23, Y.PRK.DH. 8/25. Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Recep 1316 (15 Kasım 1898) tarihli yazı ile Halep Vilayeti'ne gönderilen 12 Recep 1316 (26 Kasım 1898) tarihli yazı.

¹⁶ BOA, Y.PRK.AZJ. 22/119.

¹⁷ BOA, Y.PRK.AZJ. 26/80.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Gregoryen Ermenilerin % 15'i Protestan mezhebine geçmiştir.¹⁸

Protestan Misyonerlerin Faaliyetlerine Karşı Gregoryen Ermenilerin Tepkisi

Protestan misyonerlerin söz konusu çalışmalarına karşı ilk tepki, Protestanlaşan Ermenilerden dolayı nüfuzunun azalacağından korkan İstanbul Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nden gelmiştir.¹⁹ Gregoryen Ermeni Patriği Çamurcuyan (1802-1865), birçok Ermeni'nin Protestan mezhebini kabul ettiklerini öğrenince, 1846 yılında resmi bir aforozname çıkararak Protestanlaşan Ermenilerin hepsini aforoz etmiştir. Ayrıca, diğer Ermenilerin onlarla ticaret yapmalarını ve ikili ilişkilerde bulunmalarını yasaklamıştır.²⁰ Bununla da yetinmeyen Ermeni Patriği, cemaatlerinin Protestanlaşacağından korkan Katolik ve Ortodoks patrikleriyle de ittifak ederek, cemaatlerini Protestanlar ve Protestan misyonerler aleyhine kışkırtmıştır.²¹

Protestan misyonerlerin faaliyetleri, Gregoryen Ermenileri de huzursuz etmiş ve misyonerlerin çalışmalarından duydukları rahatsızlıkları Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla Babıali'ye şikayet etmişlerdir. Bununla ilgili pek çok örnek vermek mümkündür. Mesela, Amerikalı iki misyoner papazın Erzurum'daki faaliyetleri Gregoryenleri endişelendirmiştir. Söz konusu misyonerler, 1840 yılında İstanbul'dan Erzurum'a gitmişler ve köy ve kasabaları dolaştıktan sonra Erzurum'un Ermeni mahallerinde ikamet etmeye başlamışlardır. Burada oturan iki Ermeni'yi tercüman olarak kullanarak Ermenilerden bazılarını Protestan mezhebine geçirmeye çalışmışlardır. Bu durumdan rahatsız olan Ermeni din adamları ve ileri gelenler,

¹⁸ M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 143.

¹⁹ Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler...*, s. 166.

²⁰ Rahip G. Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 83.

²¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi XIV*, sayı 3, Eylül 1981'den ayrı basım, Ankara 1982, s. 88.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

misyonerlerin faaliyetlerinin milli usul ve mezhep kaidelerini ihlal ettiğini, söz konusu papazların ve arkadaşlarının Erzurum'da kalmalarının mahzurlu olacağını ve istenmeyen olaylara sebep olabileceğini belirterek Erzurum'dan uzaklaştırılmaları talebini Ermeni Patrikhane'sine bildirmişlerdir. Durum Hariciye Nezareti tarafından İstanbul'da ikamet eden Amerika maslahatgüzarına haber verilmiştir. Amerika maslahatgüzarı ise cevap yazısında söz konusu papazlara gerekli tembihlerde bulunacağını, bundan sonra bu kişiler hakkında yeni şikayet olmayacağını ümit ettiğini ifade etmiştir. Ancak papazlara yapılan tembihlerden de bir sonuç çıkmamış ve misyonerler Protestanlık propagandasına devam etmişlerdir. Bunun üzerine, hem iki misyoner papazın rencide edilmeden Erzurum'dan uzaklaştırılmaları, hem de onlara yardımcı olan iki Ermeni'nin onların yanından ayrılmaları için Sadaret tarafından Erzurum Vilayeti'ne 29 Ekim 1843 tarihinde emir gönderilmiştir.²² Ancak kış mevsiminin gelmesi ve ulaşımın zorlaşması nedeniyle evlerinde oturmaları ve Ermenilerle görüşmemeleri şartıyla söz konusu misyonerlerin ilkbahara kadar Erzurum'da kalmalarına izin verilmiştir.²³ İleriki zamanlarda da Amerikalı Protestan misyonerler, Erzurum'a gelerek Gregoryenleri rahatsız edecek faaliyetlerde bulunmaya devam etmişlerdir.²⁴

Benzer bir durum, 1843 yılında Bursa'da da yaşanmıştır. Bursa'da oturan Ermeni milleti Murahhasıyla birkaç kocabaşı, Patrikhane'ye Ermenice olarak gönderdikleri bir sayfa yazıda, Trabzon'dan Bursa'ya gelen üç Amerikalı rahibin birkaç seneden beri Protestanlık mezhebinin propagandasını yaparak Ermeni cahillerinden bazılarını etkilemiş olduklarını ve söz konusu rahiplere uyanlara nasihat edilmiş ise de işe yaramamış olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca, bir şey yapılmazsa söz konusu mezhebe geçenlerin her geçen gün artıp sonunda uygunsuz bir durum ortaya çıkacağı

²² BOA, HR.MKT. 4/18. 5 Şevval 1259 (29 Ekim 1843) tarihli yazı.

²³ BOA, A.MKT.MHM. 1/14. 17 Muharrem 1260 (7 Şubat 1844) tarihli yazı.

²⁴ BOA, Y.PRK.HR. 25/51. Hariciye Nazırı tarafından yazılan 12 Zilhicce 1315 ve 22 Nisan 1314 (4 Mayıs 1898) tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

da belirtilmiştir.²⁵ Artan şikayetler üzerine söz konusu papazlar Bursa'dan uzaklaştırılmışlardır.²⁶

Harput'ta yaşayan Gregoryen Ermeniler de, Amerikalı Protestan misyonerlerin bazı okullar açıp Protestanlık propagandası yapmalarından dolayı rahatsızlık duymuşlar ve onlar hakkındaki şikayetlerini içeren tarihsiz bir telgrafi Sadaret'e, Hariciye Nezareti'ne ve Ermeni Patriği'ne göndermişlerdir. Bunun üzerine söz konusu telgraftaki imzaların kimlere ait olduğu Mamûretülazîz Vilayeti'nden sorulmuş ve bu kişilerin Harput'un birinci ve ikinci derecede tüccarlarından oldukları anlaşılmıştır. Telgrafta, Amerika misyonerlerinin Harput'ta açtıkları okullarla Ermeni çocuklarını fikren Osmanlı Devleti'ne sadakat yolundan çıkarıp zararlı düşüncelere sevk ettikleri ve her millete mahsus okul mevcut olduğundan bu okullara ihtiyaç bulunmadığı ifade edilmiştir.²⁷ Söz konusu yazı, Osmanlı Washington Sefiri tarafından 8 Nisan 1896 tarihinde Amerika Hariciye Nazırı'na gönderilmiştir. Amerika Hariciye Nezareti'nden cevap olarak 15 Nisan 1896 tarihinde gelen notada, söz konusu misyonerler aleyhindeki ithamların bühthan ve iftiradan ibaret olduğu zannında oldukları ancak Amerika Hükümeti'nin söz konusu ithamların gerçeklik derecesini anlamak için tahkikat yapacağı ifade edilmiştir.²⁸

Amerikalı misyoner papazlar bazen çok ileri giderek eğitim vermek için okullarına aldıkları çocukları velileri geri almak istedikleri zaman bile bırakmamışlardır. Bu duruma 1845 yılında Lübnan'da yaşanan bir olayı örnek olarak gösterebiliriz. Beyrut'ta oturan Ermeni bir kadın, sekiz ve on yaşında iki kızı ile on yedi yaşında bir erkek çocuğunu tahsil görmeleri için Cebel-i Lübnan'da okul açan Amerikalı papazların yanına vermiştir. Çocukların anneleri ise kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Eğitim görmeye başladıktan bir süre sonra erkek çocuk, kendisini Protestan yapacaklarını anlayarak okuldan kaçmış ve büyükannesinin yanına gidip durumu

²⁵ BOA, HR.MKT. 4/18.

²⁶ BOA, C.HR. 83/4111.

²⁷ BOA, HR.SYS. 2741/78. 27 Ramazan 1313 (12 Mart 1896) tarihiyle Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkere.

²⁸ BOA, HR.SYS. 2859/45.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

anlatmıştır. Büyükanne de diğer iki kız torununu okuldan almak istemiş ancak Amerikalı papazlar buna engel olmuşlardır. Kadın da, çocukların papazların elinden alınarak kendisine teslim edilmesini resmi makamlardan talep etmiştir.²⁹

Mesele, Beyrut Amerikan Konsololuğu'na sorulmuştur. Amerikan konsolosu, asıl annelerinin kızları Amerikalı papazlara vererek eğitim görmelerini vasiyet ettiğini ve Şam'da bulunan amcalarının da, buluşa erinceye kadar eğitim görmeleri için kızları Amerikalılara verdiğine dair bir senet vermiş olduğunu ifade etmiştir. Amerikan konsolosu ayrıca, sefareti tarafından da kızların kimseye verilmemesinin kendisine tembih edildiğini belirterek hiç kimseye bu çocukları veremeyeceğini söylemiştir. Kızlara İslam hukukuna göre büyükannesinin karışabileceği, amcalarının ise çocuklara karışamayacağı söz konusu konsolosa beyan edilmiştir. Konsolos ise çocukların verilmemesinin kendisine sefareti tarafından tembih edildiğini ve bu nedenle çocukları vermeyeceğini tekrar etmiştir. Osmanlı Devleti reayasının davalarının, İslam hukukuna uygun olarak görülmesinin geçerli kanun olduğu, bu davanın da memleket meclisi marifeti ile çözülmesi gerektiği, eğer buna da rıza gösterilmez ise çocukların hükümet tarafından alınarak savcılığa teslim edileceği söz konusu konsolosa tekrar bildirilmiştir. Konsolos ise meseleye hükümet tarafından müdahale edildiği takdirde bu durumu protesto edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca, İngiltere ve Prusya konsoloslarının da kendisi gibi durumu protesto edeceklerini söylemiştir. Bunun üzerine, İngiltere ve Prusya konsoloslarına konu hakkında ne düşündükleri sorulmuş ve kendilerinden meseleye karışmayacakları cevabı alınmıştır. Bu cevap üzerine, söz konusu çocuklar Amerikalı papazların elinden alınarak büyükanmelerinin yanına verilmişlerdir. Amerikan Konsololuğu ise durumu protesto etmiştir.³⁰

Görüldüğü gibi Protestan misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri, Gregoryen Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmış ve Ermeniler bu çalışmalardan

²⁹ BOA, C..HR.. 99/4935. Kaptan Paşa tarafından gönderilen 24 M. 61 (2 Şubat 1845) tarihli yazı.

³⁰ BOA, C..HR.. 99/4935.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

duydıkları rahatsızlıkları resmi makamlara ilemişlerdir. Osmanlı Devleti ise, misyonerlerin söz konusu çalışmalarına engel olmaya çalışmış ancak bunda fazla başarı gösterememiştir.

Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasında Yaşanan Olumsuz Olaylar

Eski inançlarını terk ederek Protestanlığı benimseyen Ermenilerin sayılarının artması ve misyonerlerle birlikte onların da Protestanlık propagandası yapmaları, Gregoryen Ermenileri kızdırmış ve Protestanlarla aralarında sürtüşmeler başlamıştır. Ayrıca, Ermeni Patriği Çamurcuyan'ın 1846 yılında Protestanlığa geçen Ermenileri aforoz etmesi sonucu, Protestan Ermenilerle Gregoryenlerin bağlantıları kesilmiştir. Protestan Ermeniler artık ne Gregoryenlerle alışveriş yapabilmişler, ne evlenebilmişler, ne de Ermeni mezarlığına gömülebilmişlerdir. Ancak bu tepkiler, Protestanlığın Gregoryen Ermeniler arasında yayılmasına engel olamamıştır.³¹

Gregoryen Ermenilerle Protestanlığı kabul eden Ermeniler arasındaki sürtüşmeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artmıştır. İki mezhep arasında yaşanan olumsuz olaylardan bir tanesi, 1853 yılında Edirne'de meydana gelmiştir. Edirne'de Ermeni karabaşhanesi civarında bulunan okulda görev yapan bir öğretmen, öğrencilerden bazılarını Protestanlık ayini yaptırmıştır. Olay, Gregoryen Ermeniler tarafından öğrenilmiştir. Gregoryenler, bu durumun kendi inançlarına aykırı olduğunu, ayrıca okul karabaşhaneye bitişik olduğu halde karabaşları tarafından söz konusu ayinler hakkında bir şey yapılmadığını iddia ederek öğretmeni ve karabaşı istemediklerine dair bir yazıyı Ermeni Patrikhanesi'ne göndermişlerdir. Meselenin haber alınması üzerine, karabaş, öğretmen, öğrenciler ve ileri gelen Ermenilerin ifadeleri alınmıştır. Söz konusu öğretmen, çocuklara Protestan ayini yaptırmadığını söylemiştir. Çocuklar da Protestan ayini yapmadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak olayın büyümemesi için, üç sene

³¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 58.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

görev yapmak üzere İstanbul'dan Edirne'ye gelen ve kontrat süresi de dolan öğretmen İstanbul'a geri gönderilmiştir. Okula da Gregoryen Ermeniler tarafından istenen başka bir öğretmen tayin edilmiştir. Ayrıca bu konuda karabaşın gafleti olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle karabaş da istifasını vermiştir. Bu şekilde karışıklığa meydan verilmeden olay çözümlenmiştir.³²

Maraş'ta da Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasında istenmeyen olaylar yaşanmıştır. Maraş'ta yaşayan Protestan Ermeniler bir Pazar günü kiliselerinde ayin yapmakta iken Gregoryen Ermenilerinden birkaç şahsın saldırısına uğramışlardır. Söz konusu şahıslar kiliseyi basıp Protestanları darp etmişler ve içlerinden Serkis isimli Protestan'ı taş ile yaralamışlardır. Olayın haber alınması üzerine söz konusu şahıslardan yedi kişi yakalanıp hapse atılmıştır. Ancak bir saat sonra saldırganlarla Protestanlar arasında barış sağlanmış ve saldırganlar salıverilmiştir. Durumdan şikayetçi olan Protestan vekili, zorla barış yapıldığını söyleyerek bundan sonra bu gibi olayların meydana getirilmemesini Babıali'den talep etmiştir. Bunun üzerine Sadaret'ten Maraş Kaymakamlığı'na gönderilen 18 Haziran 1854 tarihli yazıda, her sınıf Osmanlı tebaasının her konuda ve özellikle ayin ve mezhep hususunda hiçbir kötü muameleye uğramamasının gerekli olduğu ve söz konusu şahısların bu şekilde bir eyleme girişmelerinin doğru olmadığı belirtilerek, durumun meclis tarafından tahkik edileceği ifade edilmiştir. Bu nedenle söz konusu şahısların biran önce buldurulması ve bundan sonra buna benzer bir olayın meydana gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınması Maraş Kaymakamlığı'na bildirilmiştir.³³

Sivas Vilayeti'nde de iki mezhep mensupları arasında huzursuzluklar yaşanmıştır. Özellikle, Sivas Vilayeti'ne bağlı Divriği kazasında yaşayan Gregoryen Ermeniler, Protestan mezhebine geçen Ermenilerin evlerini taşlamışlar, arsalarına girmişler, gördükleri yerde

³² BOA, HR.MKT.55/5. Edirne Valisi tarafından yazılan 3 Rebiyülahir 1269 (14 Ocak 1853) tarihli yazı.

³³ BOA, HR.SYS. 2821/30. Sadaret'ten Maraş Kaymakamlığı'na gönderilen 18 Haziran 1854 tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Protestanları darp etmişler ve onları rencide edici davranışlarda bulunarak Protestan Ermenilere baskı uygulamışlardır. Mesela, Gregoryen Ermenilerden Hohanoğlu Manuk isminde bir şahıs, kazada oturan ve Protestan olan Agop adlı Ermeni'yi evine giderken darp etmiştir. Söz konusu Ermeni aldığı darbeler nedeniyle birkaç gün sonra ölmüştür. Bunun üzerine Manuk tutuklanmış ve bir gün hapis yatmıştır. Ancak ertesi gün serbest bırakılması üzerine Protestan vekili tarafından Sadaret'e gönderilen 5 Nisan 1855 tarihli yazıda, söz konusu şahsın biran evvel yakalanarak meclis vasıtasıyla kanunun gereğinin yapılması ve bundan böyle kimse tarafından Protestanlara herhangi bir rencide edici davranış meydana getirilmemesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Sadaret'ten Sivas Valisi'ne gönderilen yazıda, Gregoryen Ermenilerin çıkardıkları olayların bir daha tekrar etmemesinin ve Protestanların da diğer Osmanlı Devleti tebaası gibi adalet ve emniyet içinde olmalarının sağlanması ve söz konusu suçlunun hemen buldurularak adalete uygun olarak yargılanması emredilmiştir.³⁴

Benzer huzursuzluklar Tekfurdağı'nda (Tekirdağ) da yaşanmıştır. Protestan vekili tarafından Tekfurdağı'nda yaşanan olaylar ile ilgili olarak Babıali'ye gönderilen yazıda şu iddia yer almıştır: "Protestan mezhebinde olan Osmanlı Devleti tebaası, Ermeni milleti tarafından öteden beri kötü muameleye ve baskıya maruz kalmaktadır. Bu kötü muameleye meclis üyelerinden bazıları da müsaade göstermektedir. Hatta geçenlerde Protestanlardan Pabram isimli şahıs evinde kendi halinde meşgul iken evine Ermeni milletinden birkaç kişi girip kendisini şiddetle darp etmişler, başını ve gözünü yaraladıktan sonra evinin kapısını katran ile boyamışlardır. Kendisi de olanları memleket meclisine anlatmıştır. Üyelerden Ali Bey ise, 'Bundan böyle müzevir Protestanlar himayeye kabul edilmeyeceklerdir.' diyerek adı geçeni meclisten atmıştır. Ali Bey önceden de Protestan kocabaşısını aynı şekilde meclisten atarak hakaret etmiştir." Protestan vekili yazısında, bu gibi istenmeyen muamelelerin önlenmesini ve bu olaya sebep

³⁴ BOA, HR.MKT. 95/47. Protestan vekili tarafından Sadaret'e gönderilen 17 Recep 1271 (5 Nisan 1855) tarihli yazı ile cevap olarak Sadaret'ten Sivas Vilayeti'ne gönderilen yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

olanların cezalandırılmalarını istemiştir. Bunun üzerine Sadaret'ten gönderilen yazıda, gerek Ermeni milletinden olan söz konusu şahısların yaptıklarının ve gerek adı geçen üyenin memuriyet sıfatına aykırı olan muamelelerinin ne şekilde meydana geldiğinin mahalli meclis tarafından tarafsızca tahkik edilerek gerçek durumun mazbata ile haber verilmesi istenmiştir. Meclis tarafından yapılan tahkik sonucu sunulan 7 Temmuz 1855 tarihli mazbatada varılan sonuç şu şekilde açıklanmıştır: "Adı geçen Pabram meclisin toplanmadığı bir gün konağa gelmiştir. Kaymakam Vahit Bey'e, Ermeni milletinden ismini bilmediği ve kendilerini de teşhis edemediği birkaç kişi hakkında şikayetçi olarak yargılanmalarını ve cezalandırılmalarını istemiştir. Vahit Bey de yanına zabıta neferleri alarak adı geçenleri araştırmış ancak o gün buldurulamamıştır. Pabram ise bir daha meclise uğramamış ve iddiasını yenilememiştir. Ali Bey hakkındaki iddianın ise aslı yoktur. Ali Bey, hastalandığı için ailesiyle çiftliğinde kalmıştır ve söz konusu gün meclise gelmemiştir." Ayrıca mazbatada, Protestan kocabaşısının meclisten atılmış olduğu iddiasının da doğru olmadığı ifade edilerek mecliste bütün Osmanlı tebaasının eşit tutulduğu ve herkese adaletle davranıldığı belirtilmiştir.³⁵

Yine benzer olaylar Kütahya Sancağı'nda da yaşanmıştır. 1855 yılında iki Ermeni'nin Protestan mezhebine geçmesine kızan Gregoryen Ermeniler, Protestanları tehdit etmişlerdir. Söz konusu şahısların uzak bir mahalle gönderilmelerini de istemişlerdir. Bunun üzerine Protestan Ermeniler Sadaret'e gönderdikleri yazıda, Gregoryen Ermenilerinin müdahalelerinin önlenmesi ve bundan sonra da benzer durumların yaşanmaması için Kütahya Sancağı'na emir gönderilmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir. Alınan tedbirler sayesinde olaylar büyümeden durdurulmuştur.³⁶

Yozgat Sancağı'nda ise Gregoryen Ermenilerin, Protestan Ermenilerinin ticaret yapmalarına engel oldukları şeklinde şikayetler yapılmıştır. Bunun üzerine

³⁵ BOA, HR.SYS. 2821/44.

³⁶ BOA, A.DVN. 105/13. 27 Şevval 71 (13 Temmuz 1855) tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bu gibi olayların önlenmesi için 13 Haziran 1856 tarihinde Ankara Valisi'ne bir kıta Sadaret emri gönderilmiştir. Alınan cevap yazısında, Gregoryen Ermenilerinin, kendi isteğiyle mezhep değiştirenlere müdahale etmedikleri ve Protestanların alışverişlerine engel olmadıkları haber verilmiştir. Ayrıca Protestanların bazı cahil Ermenileri tahrik ettiklerinin anlaşıldığı ve bu duruma son verilmesi için kendilerine tembihlerde bulunduğu da belirtilmiştir. Protestan Ermenilerin, Gregoryen Ermeniler hakkında iftira attıklarının anlaşılması üzerine, Protestanların tahriklerinin önlenmesi emrini içeren bir kıta Sadaret yazısı Ankara Valisi'ne gönderilmiştir.³⁷

Manisa'da da Protestanlar, Gregoryenlerin kendilerine karşı olan davranışlarından şikayetçi olmuşlardır. Mesela, Manisa'nın Saruhan Mutasarrıflığı'nda yaşayan Mösyö Baldwin isimli Amerikalı bir misyoner, Protestan mezhebine geçmelerini sağladığı bazı yerli Ermeniler ile kendisine Gregoryen Ermeniler tarafından tahkir edici muamelelerde bulunduğu iddiasında bulunmuş ve bu şikayetini 1871 yılı içinde Amerikan konsolosuna bildirmiştir. Amerikan konsolosu da söz konusu Ermenilerin vilayet merkezine getirtilerek yargılanmalarını ve cezalandırılmalarını talep etmiştir. Ayrıca davanın vilayet merkezi dışında bir yerde yapılması durumunda konsolosluğunun nüfuzunun zarar göreceği iddiasında bulunmuştur. Konu hakkında Amerika Sefareti ile Hariciye Nezareti arasındaki görüşmeler sonrası Amerikan Sefareti, konsolostan Osmanlı Hükümeti ile olan ilişkilerinde makul bir yol izlemesini ve bu meselenin de uygun bir şekilde çözülmesini istemiştir. Sadaret tarafından Saruhan Mutasarrıflığı'na gönderilen 11 Kasım 1871 tarihli yazıda ise, konsolos ile haberleşilerek meselenin kanunlara uygun bir şekilde çözülmesi gerektiği belirtilmiştir. Mehakim Nizamnamesi'nin 8. maddesine göre kabahat nevinden olup tekdir muamelesini gerektiren, yani 24 saatten bir haftaya kadar hapis ve 100 kuruşa kadar nakit para cezalarını gerektiren fiil ve hareketlere dair davaların kaza deavi meclislerinde bile görüşülebileceği

³⁷ BOA, A.DVN. 114/45-1. 28 Şevval 72 (2 Temmuz 1856) tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kuralı gereği söz konusu dava Liva Temyiz Meclisi tarafından görüşülmüş ve sanıkların Manisa'da 8 gün hapsedilmelerine karar verilerek sorun çözülmüştür.³⁸

Merzifon'da da iki mezhep mensupları arasında olaylar çıkmıştır. Sivas Valiliği tarafından olayların önlenmesi için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Ancak olaylar uzun süre devam etmiştir. 1895 yılında Protestan vekili öldürülmüş ve 3 Ermeni kilisesinden çeşitli resimler çalınmıştır. Sadaret tarafından konu ile ilgili olarak 18 Temmuz 1895 tarihinde Sivas Vilayeti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Protestan vekilinin katillerinin biran önce meydana çıkarılması ve söz konusu hırsızlıkların sebebinin öğrenilerek hırsızların bulunması istenmiştir. Söz konusu yazıda, bir süreden beri bazı Ermenilerin kendi istekleri ile değil de misyonerlerin iğfalleri neticesinde Protestan olduklarının haber alındığı, bu durumun diğer Ermenileri huzursuz ettiği ve Protestan mezhebine geçenlerle aralarında soğukluk meydana gelmesine neden olduğu ve bunun da bu gibi olayların meydana gelmesine yol açtığı ifade edilmiştir. Çalınan söz konusu resimlerin de bu soğukluk ve düşmanlık eseri olarak çalınmasının muhtemel olduğu belirtilmiştir. Osmanlı memleketlerinde mezhep hürriyeti olduğu ancak bunun insanın kendi rızası ve seçimi şartına bağlı bulunduğu, hile ile veya zor kullanarak insanların din ve mezhep değiştirmesinin doğru olmadığı belirtilmiş ve Sivas Valiliği tarafından bu gibi olaylar hakkında tahkikat yapılması ve mezhep değiştirebilmenin kötü emeller doğrultusunda kullanılmasına izin verilmemesi istenmiştir.³⁹

Arapkir'de ise 21 Nisan 1895 Pazar gecesi Katolik kilisesinin kapısı üzerine haç resminde iki parça tahta asılmıştır. Mahalli Katolik murahhasıyla Protestan ruhani reisi hükümet dairesine gelerek durumu haber vermişlerdir. Bunun üzerine söz konusu tahta parçaları incelemeye alınmıştır. Tahtanın bir tarafına kağıt yapıştırılmıştır. Üzerine Türkçe olarak yazılan yazıda,

³⁸ BOA, HR.SYS. 81/59. Sadaret'e gönderilen 18 Şevval 1288 (31 Aralık 1871) tarihli yazı.

³⁹ BOA, Y.A.HUS. 333/39. 6 Temmuz 1311 (18 Temmuz 1895) tarihiyle Sivas Vilayeti'ne yazılan şifreli telgraf.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

“Protestanlar ve Ermeni Katolikler azdılar. Rahat yaşamak isteyenler hak dini kabul etsinler. Yoksa hedef olurlar.” ibaresi ile altında Fransızca, İngilizce, Rumca ve Almanca yazılar bulunduğu görülmüştür. Olay ile ilgili tahkikat yapılmış ve Gregoryen Ermeniler tarafından asıldığı anlaşılmıştır.⁴⁰

Misyoner okullarında öğrencilerden ücret alınmaması, kitap ve kırtasiye gibi ihtiyaçların ücretsiz karşılanması, ihtiyaç içerisinde olanlara elbise ve nakit para dağıtılması gibi sebeplerle Ermenilerden birçoğu çocuklarını söz konusu Protestan misyoner okullarına göndermişlerdir. Bu durum da Gregoryen Ermenileri rahatsız etmiştir. Mesela, Sivas Ermeni murahhasıyla bazı Ermeni ileri gelenler Sivas Valiliği'ne sundukları 11 Nisan 1893 tarihli yazıda, Sivas'taki Ermeni okullarının son derece gerekli olduğundan bahsederek, Ermeni okullarına aylık üç bin kuruş tahsis edildiği takdirde Gregoryen Ermeni çocuklarının misyoner okullarının zararlı çalışmalarından korunacağını taahhüt etmişlerdir. Söz konusu istek kabul edilmiştir.⁴¹

Yukarıda değinilen pek çok olayda görüldüğü gibi, iki mezhep mensupları arasında sürtüşme ve çatışmalar hiç eksik olmamış ve XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.

Protestan Ermeniler İle İlgili Olarak Yapılan Düzenlemeler

Fransa'nın müdahaleleri ile parçalanan Gregoryen Ermeni Kilisesi ve bölünen Ermeni toplumu, ikinci kez de İngiliz ve özellikle Amerikan misyonerlerinin gösterdiği faaliyetler neticesinde aynı tehlikeye maruz kalmış ve 1850 yılında Protestan cemaat, Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılmıştır. Çıkarılan ferman ile Ermenilere millet reisi seçme hakkı verilmiştir. Cemaatin

⁴⁰ BOA, Y.A.HUS. 325/98. Mamuratülaziz Vilayeti'nden gelen 10 Nisan 1311 (22 Nisan 1895) tarihli şifreli telgraf.

⁴¹ BOA, İ.HUS. 10/1310/N-83. 24 Ramazan 1310 (11 Nisan 1893) tarihli yazı.

reisine de “millet vekili” unvanı verilmiştir.⁴² Söz konusu vekil verilen ferman hükümleri gereği, Ermeni Protestan cemaatinin hükümetle ilişkilerini düzenlemek ve onları temsil etmekle yükümlü olmuştur. Fermanın bir örneği, Ermeni Gregoryen Kumkapı Patrikhanesi'ne gönderilmiştir. Gregoryen Ermeni patriğinin yapılan düzenleme ile ilgili itirazı ise bir sonuç vermemiştir.⁴³

Protestan Ermenilerin cemaat olarak ortaya çıkması toplumsal hayatta bir takım sorunların ortaya çıkmasına ve bunlara karşı yeni düzenlemelerin yapılmasına neden olmuştur. Mesela, Protestan Ermenilerin nüfus kayıtları, Gregoryen Ermeni cemaatinin nüfus kayıtlarından ayrılarak ayrı bir defterde tutulmaya başlanmıştır. Mezhep değiştirerek Protestanlığı kabul eden Ermeniler, isimlerini değiştirmeye gerek görmemişlerdir. Bu nedenle sicil kayıtlarında sadece mezhep değişiklikleri yapılmıştır. Ancak Rum mezhebini kabul eden Ermeniler ile yine Rum mezhebini veya Protestanlığı kabul eden Museviler, mezhepleriyle beraber isimlerinin de değiştirilmesi talebinde bulunmuşlardır.⁴⁴

Sayılarının artması üzerine Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermenilerden ayrı bir mezarlık talebinde bulunmaya başlamışlardır. Bunda Gregoryen Ermenilerin, Protestan olan Ermenilerin ölümlerini Ermeni mezarlığına defnetmelerine engel olmaya çalışmalarının da etkisi çoktur. Mesela, Tekfurdağı Sancağı'nda oturan ve Osmanlı tebaasından olan Protestan Ermenilerin vefat edenleri, 1852 yılına kadar Ermeni mezarlığına defnedilmiş iken, o yıl Protestanlardan ölen bir çocuğun Ermeni mezarlığına defnedilmesine Gregoryen Ermeniler engel olmuşlardır. Durum Protestan vekili tarafından Babiali'ye şikayet edilmiş ve bundan sonra Protestan bir Ermeni'ye ait olan bir miktar arsanın Protestanlar için mezarlık olarak kullanılabilmesi talebinde

⁴² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 155, Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler...*, s. 181.

⁴³ Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde...*, s. 84.

⁴⁴ BOA, DH.MKT. 335/12. Sadaret'e gönderilen 23 Recep 1312 ve 8 Kanun-i Sani 1310 (20 Ocak 1895) tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bulunulmuştur. Durum araştırılmış ve söz konusu istek kabul edilmiştir.⁴⁵

Benzer bir olay, 1857 yılında Adana'da da yaşanmıştır. Protestan vekili tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda, Adana civarında bulunan ve Osmanlı tebaasından gayrimüslim milletlere mahsus olarak yapılan dört tarafı duvar ile çevrili mezarlıkta her milletin kendisine ait bir yerinin olduğu, ancak Protestan milletine henüz bir mahal ayrılmamış olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Protestan Ermenilerin defin işlemlerine, Gregoryen Ermeniler tarafından müdahale edildiği ve önceleri Katolik ve Süryani milletleri için de söz konusu mezarlıkta bir yer ayrıldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle söz konusu mezarlıktan Protestan mezhebinde olanlara da bir miktar yer gösterilmesi talep edilmiştir. Sadaret tarafından söz konusu istek kabul edilerek Protestan Ermeniler için mezarlıktan bir miktar yer ayrılması uygun görülmüştür. Gregoryen Ermenilerin bir sorun çıkarmamaları için de, Gregoryen ve Protestan Ermenilerin reisleri büyük meclise çağrılarak durum kendilerine ifade edilmiştir. Adana'da Protestan Ermenilerin sayısı 3.000 hane olduğu için sayıları nispetinde bir yer kendilerine tahsis edilmiştir. Ancak ileride ihtiyaç duyulduğu takdirde Protestan Ermeniler için bir miktar daha yer ayrılması konusunda Gregoryen Ermeni milleti reislerinden taahhüt alınmıştır.⁴⁶

Protestan Ermenilerinin sayısının artması, vergi alınması konusunda da yeni düzenlemeyi gerektirmiştir. Mesela, Arapkir Sancağı'nda oturan Protestan Ermeniler, ödedikleri vergilerin Gregoryen Ermenilerin vergisinden ayrılmasını talep etmişlerdir. Söz konusu talebi içeren Protestan vekilinin gönderdiği 6 Aralık 1853 tarihli yazı Meclis-i Vala'da görüşülmüş ve kabul edilmiştir.⁴⁷ Aynı talep 1854 yılında Diyarbakır'da oturan Protestanlardan

⁴⁵ BOA, HR.MKT. 56/51. Tekfurdağı Kaymakamı'na gönderilen yazı ile Sadaret'ten gelen cevap yazısı.

⁴⁶ BOA, A.MKT.UM. 271/84. 3 Recep 1273 (27 Şubat 1857) tarihli yazı.

⁴⁷ BOA, A.MKT.NZD. 103/86. 6 Aralık 1853 tarihiyle Maliye Nezareti'ne yazılan yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

da gelmiştir. Konu Meclis-i Vala'da görüşülmüş ve söz konusu istek de kabul edilmiştir.⁴⁸

Yine mezhep değiştirmeler sonucunda askerlik bedeli alınması konusunda da düzenlemeler yapılmıştır. Ermenilerden Katolik ve Protestan mezhebine geçenlerin askerlik bedelleri, Ermeni milletinin her sene ödediği askerlik bedeli hesabından düşülmüştür. Ermenilerden Katolik ve Protestan mezhebine geçenlerin askerlik bedeli işlemleri de, 28 Nisan 1888 tarihinde yapılan genel tebligat gereği söz konusu mezheplerin ruhani memurları tarafından yürütülmüştür.⁴⁹

Gregoryen bir Ermeni ile Protestan bir Ermeni'nin evlenmesi durumunda doğacak çocukların hangi mezhebe bağlı olacakları da sorun olmuştur. Bu konuda Edirne Valiliği'nin sorusuna cevaben İstanbul'dan gönderilen 16 Kasım 1905 tarihli yazıda, hangi cemaatten olur ise olsun başka bir cemaatten birisi ile evlenenlerden doğacak çocukların babalarının mensup oldukları cemaate tabi olmalarının tabii olduğu ve bu nedenle babalarının üzerine kayıtlarının yapılmasının gerekli olduğu bildirilmiştir.⁵⁰

1908 yılında, mezhep değiştiren Ermenilerin hangi kiliseye giderler ise gitsinler, eskisi gibi Gregoryen Ermeni tanınmasına karar verilmiştir. Bu karar vilayetlere Haziran 1908 tarihinde bildirilmiştir. Ancak alınan bu karar bazı sorunlara neden olmuştur. Mesela, Ankara'da ikamet eden Merzifonlu Ejderoğlu Karabet isimli bir Ermeni, Protestan mezhebini kabul ettiğini beyan ederek kaydının tashih edilmesini istemiş, ancak alınan karar gereği kaydı değiştirilmemiştir. Söz konusu şahıs daha sonra Protestan mezhebine mensup bir kadın ile evlenmiş ve nikahlarını da Protestan bir rahip kıymıştır. Nüfus sicilinde Ermeni olarak kayıtlı bir şahıs için Protestan bir rahip tarafından yapılan nikahın kabul

⁴⁸ BOA, A.MKT.NZD. 109/56, A.MKT.UM. 147/31. 24 Ocak 1854 tarihiyle Maliye Nezareti'ne yazılan yazı.

⁴⁹ BOA, DH.MKT. 2032/20. Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 29 Cemaziyelahir 1310 (18 Ocak 1893) tarihli yazı.

⁵⁰ BOA, DH.MKT. 1025/45. Edirne Vilayeti Vekaleti'ne gönderilen 18 Ramazan 1323 (16 Kasım 1905) tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

edilip kayıt edilmesi ise Gregoryen Ermenileri rahatsız etmiştir.⁵¹

Görüldüğü üzere, Protestan Ermenilerin Gregoryen cemaatinden ayrılarak yeni bir cemaat olarak ortaya çıkmaları, bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti, yaptığı yeni düzenlemelerle bu sorunları ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak iki mezhep mensupları arasındaki problemleri tam olarak sona erdirilememiştir.

Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasında Meydana Gelen Yakınlık

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, dağılan Ermeni toplumunu toparlamak ve cemaat üzerindeki eski nüfuzunu yeniden kazanmak için, o dönemde Avrupa'da gündemde olan milliyetçilik cereyanlarından ve Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerinden esinlenerek, olanca kuvvetiyle Ermeni milliyetçiliğine yönelmiştir. Bu konuda Ermeni Kilisesi'ne siyasi anlamda yine en büyük destek emperyalist devletler tarafından gelmiştir. Emperyalist ülkelerin Osmanlı topraklarında açtıkları misyoner okullarında Ermeni toplumunun bağımsızlığı işlenerek bu olgu desteklenmiştir.⁵²

Bu çabalar neticesinde Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler, bağımsız bir devlet kurmak ve bunun için de Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmek konusunda birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Mesela, iki mezhep mensupları arasında çatışmaların yaşandığı Merzifon'da, Gregoryen ve Protestan Ermeniler 1889 yılında bir cemiyet kurarak, Ermeni gençlerine Osmanlı Devleti aleyhinde talim yaptırmışlar ve eğitim vermişlerdir.⁵³

⁵¹ BOA, DH.MUİ 13/-2/28. Ankara Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Cemaziyelahir 1326 (7 Temmuz 1908) tarihli yazı.

⁵² Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 72.

⁵³ BOA, DH.MKT. 1658/14. Sivas Vilayeti'ne gönderilen 21 Muharrem 1307 ve 5 Eylül 1305 (17 Eylül 1889) tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Bu yakınlık sadece Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermeniler için değil, Amerika'da yaşayan Ermeniler için de geçerli olmuştur. Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 12 Eylül 1896 tarihli raporda, Amerika'da yaşayan Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasında yakınlık meydana geldiği hakkında bazı deliller olduğu ve bazı rahiplerin bunu teyit edici şekilde konuşmalar yaptığı belirtilmiştir. Mesela, Antep'li Protestan Rahip Koller, "Gregoryen Ermeniler ile aramızda artık hiçbir engel kalmadı. Her tarafta muhabbetle kabul ediliyoruz." mealinde bir makale yazmıştır. Protestan Rahip Garin, "Gregoryenlerin eski husumeti sona erdi. Anadolu'daki biçare Ermeniler için her akşam dualar ediyoruz." şeklinde bir konuşma yapmıştır. Sivaslı Rahip Hoyar da, "Protestan olmayan Ermeniler bizce tabi olarak kabule şayandır." demiştir. Başka bir Protestan rahip olan Martin ise, "İbadetlerimiz için birçok hususi vasıtalar mevcuttur." diye konuşmuştur.⁵⁴

Sonuç olarak, emperyalist devletlerin neden olduğu mezhep farklılıkları ile bölünen Ermenilerin, yine onların desteğiyle milliyetçilik fikrinde birleştiklerini söyleyebiliriz. Bu şekilde Ermeniler, emperyalist devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları bir vasıta olmaktan öteye geçememişlerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, istedikleri dine inanmaları ve inançlarının gereklerini de özgürce yerine getirebilmeleri için tebaasına inanç özgürlüğü tanımıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde faaliyet göstermeye başlayan misyonerler, inanç özgürlüğünü istismar etmişler ve kendi inançlarını özgürce yaşayan insanları çeşitli vasıtalarla din değiştirmeye yöneltmişlerdir.

Fransa, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi emperyalist devletler, Osmanlı Devleti'nde nüfuz alanları oluşturabilmek için misyonerlik faaliyetlerine destek vermişler ve mezhep değiştirenler üzerinde himaye kurmaya ve bu şekilde Osmanlı Devleti'nin içişlerine

⁵⁴ BOA, Y.A.HUS. 361/23, Y.PRK.EŞA. 25/43.

karışmaya başlamışlardır. Misyonerlerin faaliyetlerinden en çok etkilenen cemaatlerden birisi Gregoryen Ermeni cemaati olmuştur. Önce Fransız Katoliklerinin çalışmaları sonucu ikiye ayrılan Ermeni cemaati, daha sonra da İngiliz ve Amerikalı Protestan misyonerlerin propagandaları sonucu üçe bölünmüştür. Osmanlı Devleti'nde Protestanlığın yayılması ile kendi nüfuz alanını genişleten İngiltere, Fransızların ve Rusların yaptığı gibi kendi dindaşlarını savunma bahanesi ile Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başlamıştır. Aynı şekilde Amerikalı misyonerler de, Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarını korumak amacıyla yoğun ve etkili bir çalışma içerisinde bulunmuşlardır.

Emperyalist devletlerin uyguladıkları "böl-parçala-yönet" politikasının sonucunda inanç birliğinin bozulması, Ermeniler arasında huzursuzluklara ve kargaşaya neden olmuştur. Gregoryen Ermeniler, yeni bir cemaat olarak ortaya çıkan Protestan Ermeni cemaatini kabul etmemişlerdir. Gregoryen Ermeni Kilisesi, Protestanlaşan Ermenileri aforoz etmiş ve Gregoryen Ermenilerin Protestan Ermenilerle her türlü toplumsal bağını kesmiştir. Bu durum iki cemaat arasında çatışmayı da beraberinde getirmiştir.

Sonuçta, Ermeniler XIX. yüzyılın büyük devletlerinin yürüttükleri şark politikasında bir araç olarak kullanılmışlar ve böl-parçala-yönet politikasının kurbanı olmuşlardır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a) Babıalî Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühime Kalemi (A.MKT.UM.), Dosya no: 147, Gömlek no: 31; Dosya no: 271, Gömlek no: 84.

b) Cevdet Hariciye (C..HR.), Dosya no: 99, Gömlek no: 4935; Dosya no: 99, Gömlek no: 4935; Dosya no: 83, Gömlek no: 4111.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

- c)** Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.), Dosya no: 1025, Gömlek no: 45; Dosya no: 1658, Gömlek no: 14; Dosya no: 2032, Gömlek no: 20; Dosya no: 335, Gömlek no: 12.
- d)** Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemi (DH.MUİ), Dosya no: 13, Gömlek no: 2/28.
- e)** Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT.), Dosya no: 4, Gömlek no: 18; Dosya no: 4, Gömlek no: 18; Dosya no: 56, Gömlek no: 51; Dosya no: 95, Gömlek no: 47; Dosya no: 55, Gömlek no: 5.
- f)** Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.), Dosya no: 2741, Gömlek no: 48; Dosya no: 2741, Gömlek no: 78; Dosya no: 2821, Gömlek no: 30; Dosya no: 2821, Gömlek no: 44; Dosya no: 2859, Gömlek no: 45; Dosya no: 2859, Gömlek no: 45; Dosya no: 81, Gömlek no: 59.
- g)** İrade Hususî (İ.HUS.), Dosya no: 10, Gömlek no: 1310/N-83.
- h)** Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi (A.DVN.), Dosya no: 105, Gömlek no: 13; Dosya no: 114, Gömlek no: 45-1.
- ı)** Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD.), Dosya no: 103, Gömlek no: 86; Dosya no: 109, Gömlek no: 56.
- i)** Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), Dosya no: 1, Gömlek no: 14; Dosya no: 653, Gömlek no: 23.
- j)** Yıldız Arşivi Sadaret Hususî Maruzat (Y.A.HUS.), Dosya no: 325, Gömlek no: 98; Dosya no: 333, Gömlek no: 39; Dosya no: 361, Gömlek no: 23; Dosya no: 409, Gömlek no: 84.
- k)** Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.), Dosya no: 8, Gömlek no: 25.
- l)** Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), Dosya no: 25, Gömlek no: 43.
- m)** Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.), Dosya no: 25, Gömlek no: 51.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

n) Yıldız Perakende Mabeyn Evrakı, Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.), Dosya no: 21, Gömlek no: 53; Dosya no: 22, Gömlek no: 119; Dosya no: 26, Gömlek no: 80.

II. Tetkik Eserler

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003.

ARSLAN, Ali, *Kutsal Ermeni Papalığı-Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005.

ÇARKCIYAN, Rahip G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2001.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayını, Ankara 1988.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yay., Ankara 2000.

KOÇAŞ, M. Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.

SEYFELİ, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği (Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı)*, Aziz-Andaç Yayınları, Ankara 2005.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 155.

III. Makaleler

AYDIN, Mehmet, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri 17-18 Nisan 2004*, Haz: İslami İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat Yayını, İstanbul 2004, s. 93-122.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- BAĞÇECİ, Yahya, “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 169-192.
- KILIÇ, Davut, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 71-80.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi XIV*, sayı 3, Eylül 1981’den ayrı basım, Ankara 1982, s. 88-96.